

Andorka Rudolf

TÁRSADALMI SZERVEZET, MOBILITÁS
ÉS ÉLETMÓD AZ EZREDFORDULÓN

Az ezredfordulóig előrettekintő hosszú távú tervezésben¹ és a jövőkutatásban² egyaránt elfogadott tétel az, hogy a tudományos és technikai fejlődésnek és az ezeknek hatására létrejövő gazdasági változásoknak a tervezését kívánatos kiegészíteni a mindezeknek eredményeképpen — és spontán változások hatására — várható társadalmi változások előrebecslésével. Más szóval jelentkeztek olyan igények és törekvések, hogy a szociológia tudományát jobban bevonják a hosszú távú tervezés és jövőkutatás munkáiba. Ez a tanulmány e téren végzett kutatásaim néhány tapasztalatát próbálja összefoglalni.³

Bár a hosszú távú tervezés és a jövőkutatás között szükségszerűen sok a kapcsolat, egymás eredményeit fel kell hogy használják, mégis lényegesen eltérő jövőképet rajzolhatunk fel, ha a hosszú távú tervezés időhorizontja szerint 2000-ig próbáljuk előrelátni a társadalmi változásokat, vagyis azt a társadalmat kívánjuk előrelátni, amelyet a mai „élete derekán levő” nemzedék tagjainak nagy része meg fog élni — az akkori „derékhad” olyanokból fog állni, akik ma már élnek, gyermekek és fiatalok —, szemben azzal a jövőképpel, amelyet a jövőkutatás keretében vázolhatunk fel 2020-ra vagy még későbbi évtizedekre, tehát unokáink vagy dédunokáink korára. Az előbbi időszak változásainak jelentős része elég biztosan előrelátható, mert a mai adottságokból (például a már megszületett nemzedékek létszámából) következnek, a már ma megfigyelhető tendenciák folytatásaként fognak kialakulni. Ezzel szemben a XXI. század első felében olyan tudományos, gazdasági és kulturális újításokra is számíthatunk, amelyeknek ma legfeljebb a körvonalait sejthetjük. Ennek megfelelően az alábbiakban is megkülönböztetem a hosszú távú tervezés időhorizontjában és a hosszabb távon várható társadalmi változásokat.

¹ ILLÉS JÁNOS: Hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételei. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz. 1462–1476. l.

² KOVÁCS GÉZA: Globális problémák — hazai perspektívák. Kossuth, 1983. 99 l.

³ A távlati tervezés keretében az OT megbízása alapján készült az alábbi részkonceptió: ANDORKA RUDOLF—HARCSA ISTVÁN—KÁPOSZTÁS FERENC—KEPECS GÁBOR—KOLOSI TAMÁS—KULCSÁR RÓZSA—SZEPESI GYÖRGY: A társadalmi mobilitás hosszú távú alakulása és társadalmi befolyásolásának eszközei. 1982.

Az életmód részkonceptióhoz készült a következő háttér tanulmány; ANDORKA RUDOLF: A munkavégzés és szabadidő hatása a társadalom egyes rétegeinek életmódjára (következtetések az időmérleg vizsgálatok alapján).

A III. Magyar Jövőkutatói Konferencián hangzott el a következő előadás; ANDORKA RUDOLF: A tudományos és technikai fejlődés hatásai a társadalmi szervezetre, mobilitásra és életmódra. NOVÁKY ERZSÉBET (szerk.); A III. Magyar Jövőkutatói Konferencia előadásai. I. kötet. MTA Jövőkutatói Bizottsága és a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság Prognosztikai Szakosztálya, 1985.

A jövőben várható *gazdasági növekedésnek* — és a gazdaság egyik lényeges tényezőjének, a *népesedésnek* — alakulására vonatkozóan teljesen ellentétes nézetekkel találkozhatunk a világ szakirodalmában. A Római Klub keretében elkészült első munka a népességnövekedés és a gazdasági növekedés szükség-szerű leállását hirdette. Bár a második jelentés már lényegesen árnyalta ezeket a következtetéseket, és a globális válság elkerülhetőségét emelte ki — az eredeti jelentést igen alapos és erős bírálatok érték — ma is él az a felfogás, hogy a gazdasági növekedés belátható időn belül a meg nem újítható nyersanyagok és más erőforrások korlátjába fog ütközni. Az ellentétes felfogásnak, a ma alig elképzelhetőnek tűnő gazdasági fejlődés biztos bekövetkezésének legszélsőségesebb képviselője talán *Herman Kahn*.⁴

Mire számíton ezeknek a homlokegyenest ellentmondó jóslatoknak ismeretében a szociológus, amikor megpróbálja a társadalmi fejlődést előrebecsülni? Úgy gondolom, hogy 2000-ig a korábbi évtizedeknél lassabb gazdasági növekedésre számíthatunk, elsősorban a nyersanyag és energiahordozó árak emelkedése és — különösen Magyarországon — a népességszám előrebecsült csökkenése következtében.⁵ Aligha valószínű azonban, hogy az előző évtizedekben tapasztalt növekedés teljesen leálljon vagy irányai alapvetően megváltozzanak. Hosszabb távon, a XXI. században azonban a gazdasági fejlődés tendenciáinak lényeges átalakulására számíthatunk: minden valószínűség szerint lecsökken a kimerülő nyersanyagokat nagy mértékben felhasználó ágazatoknak, így az ipar jelentős részének növekedése, és helyette a fel nem újítható nyersanyagokat takarékosan felhasználó vagy nyersanyagot egyáltalán nem fogyasztó ágazatok növekedése válik a gazdasági fejlődés fő alkotóelemévé.

Döntő kérdés, hogyan fog a fejlett országok népessége a XXI. században alakulni, vagyis fennmarad-e a népesség egyszerű reprodukcióhoz nem elegendő termékenységi színvonal, és ezért megkezdődik és felgyorsul a népesség természetes fogyása, vagy valamilyen hullámmozgást követ a termékenység görbéje és a jelenlegi hullámvölgyet kisebb hullámhegy fogja követni. A kedvezőtlen korstruktúra (az 1960-as évek alacsony születésszámának következtében) és a romló felöltt halandóság miatt a kérdés különösen akut hazánkban, mert a nagymértékű csökkenés hamarabb fog elindulni és gyorsabb lesz, mint a legtöbb európai országban, ha nem sikerül népességgpolitikai eszközökkel a gyermekszámot az egyszerű reprodukció szintjére emelni. Egy erősen csökkenő népesség perspektívája esetében is nyitva marad az a kérdés, hogy vajon erős bevándorlás (és honnan?) fogja-e a természetes fogyást kiegyenlíteni, vagy csökkenni fog az adott területen élő népesség. Az utóbbi esetben a gazdasági növekedés erős lefékeződésére kell számítani a munkaerőhiány, valamint az időskorúak eltartási terhének megnövekedése miatt.

Az *ágazati szerkezet* átalakulási tendenciáját évtizedekkel ezelőtt *Colin Clark* és *Jean Fourastié* úgy foglalták össze, hogy először az első szektorban, az őstermelésben foglalkoztatott munkaerő csökken le és a második szektorban, a fel-

⁴ KAHN, H. — WIENER, A. J.: *The year 2000. A framework for speculation on the next thirty-three years.* MacMillan, New York, 1967. 431 p.

⁵ KOVÁCS DÉNES: Hosszú távú népessései prognózisok. Beszélgetés Moni István demográfussal. Népszabadság, 1984. augusztus 28.

dolgozóiparban foglalkoztatott nő meg, egy bizonyos iparosodottsági szint elérése után azonban a második szektorban foglalkoztatottak aránya is tetőzik, majd csökkenni kezd, és helyette a harmadik szektor kezd gyors ütemben növekedni. Ez azon a megfigyelésen alapult, hogy egyrészt az élelmiszer szükségletek után az iparcikk szükségletek is közelednek a telítettségi fok felé, ugyanakkor a szolgáltatások (művelődés, egészségügy, üdülés stb.) iránti igények gyorsan nőnek, másrészt a munka termelékenysége közel sem képes olyan ütemben nőni a szolgáltatások területén, mint a mezőgazdaságban és az iparban, többek között az automatizálás következtében.

A legutóbbi időszakban megkezdődött technikai változások azonban lehetővé teszik a munka termelékenységének igen nagyfokú növekedését egyes szolgáltatások területén is. Ezért a szolgáltatási szektor várható növekedésének vizsgálatahoz célszerű azt részekre bontani, például a *Singelmann*⁶ által alkalmazott osztályozás szerint: 1. elosztási szolgáltatások (szállítás, kereskedelem), 2. termelői szolgáltatások (bank, biztosítás, jogi szolgáltatások), 3. társadalmi szolgáltatások (egészségügy, oktatás, posta, kormányzat), 4. személyes szolgáltatás (háztartási munka, vendéglátás, mosás, fodrászat, szórakozás-művelődés stb.). Ezek közül a várható technikai fejlődés hatására csökkenhet a munkaerő szükséglet az elosztási és termelő szolgáltatások, valamint a kormányzat területén, de az egészségi ellátás, az oktatás, a vendéglátás és a szórakozás-művelődés területén a termelékenység kevésbé nőhet, viszont a szükségletek növekedésének alig látszik jelenleg határa, úgyhogy ezeken a területeken a foglalkoztatottak száma várhatóan gyors ütemben fog nőni.

A *munka jellege* és a hozzá szükséges *szakképzettség* szerinti megoszlás kérdésében a régebben elfogadott nézet szerint a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a szellemi munkát végzők aránya nő, a fizikaiaké csökken, mert a szellemi jellegű tevékenységek terén a gépesítés és automatizálás lehetőségei sokkal kisebb. Ezzel laza összefüggésben azt is feltételezték, hogy a magasabb iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő munkakörök száma emelkedni fog és az alacsonyabbak száma csökkenni fog.

A számítógépesítés azonban ezen a téren is döntő változást hozott, mert a számítógépek éppen bizonyos irodai munkák helyettesítésére különösen alkalmasak. Ezért az ilyen munkát végző, alacsonyabb képzettségű réteg létszáma lényegesen csökkenhet.

Különböző véleményeket olvashatunk arról is, hogy *a technikai fejlődés* hogyan befolyásolja a munkafeladatok tartalmát és a hozzájuk szükséges szakképzettséget. *Mandel*⁷ úgy gondolta, hogy a kialakuló új foglalkozási szerkezetben a magas szakképzettséget igénylő, értelmes és kreatív munka aránya nőni fog. *Bravermann*⁸ viszont úgy látta, hogy a technikai fejlődés következtében fokozatosan egyre több foglalkozásban, munkakörben válik a munka egyhangúvá, csökken az egyéni kezdeményezés lehetősége és az igényelt szakképzettség, tehát — az ő kifejezésével — növekszik a proletarizálódás. *Daniel Bell*⁹

⁶ SINGELMANN, J.: From agriculture to services. The transformation of industrial employment. Sage, Beverly Hills, 1978. 175 p.

⁷ MANDEL, E.: Marxist economic theory. 2. kötet. Monthly Review Press, New York, 1968.

⁸ BRAVERMANN, H.: Labor and monopoly capital; the degradation of work in the twentieth century. Monthly Review Press, New York, 1974.

⁹ BELL, D.: The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting. Basic Books, New York, 1973. 507 p.

szerint viszont az értelmiségi munka gyorsan terjedni fog és jelentősége igen nagy mértékben megnövekszik a jövő társadalmában.

Csaknem egy évszázad óta a legtöbb társadalomtudós azt jósolja, hogy az egyre nagyobb bürokratikus szervezetek jelentősége a gazdaságban és a társadalomban feltartóztatathatatlannal növekedni fog, a család és háztartás, a kistermelés, a kölcsönös segítség és együttműködés, a baráti, kis társadalmi közösségek szerepe a szükségletek kielégítésében menthetetlenül háttérbe szorul. Ezzel szemben az utolsó években a fejlett országok mindegyikében arra figyeltek fel a közgazdászok és szociológusok, hogy egyre többen és egyre szélesebb körű tevékenységeket végeznek a nagy bürokratikus szervezeteken kívül, tehát nem az állami intézmények és nem a nagyvállalatok keretei között, hanem az úgy nevezett második vagy kiegészítő gazdaságban. Ennek több okát említették. A magas jövedelemadót kivető országokban ilyen módon ki lehet bújni az adófizetés alól. A megnövekedett számú munkanélküli így próbálja a munkanélküli segélyből származó jövedelmét kiegészíteni. A lényegét jobban megközelíti például *W. Zapf*,¹⁰ amikor „a jóléti állam és a piac csődjében” keresi az okot, vagyis abban, hogy az állami és nagyvállalati szektor képtelen vagy csak igen nagy költségekkel képes bizonyos feladatokat ellátni. Ilyenek elsősorban a különféle javítási szolgáltatások. Még fontosabb terület, amelyre azonban csak a legutóbbi időben figyeltek fel, a különféle személyes szolgáltatások köre (betegek ellátása, öregek gondozása, lelki segítség stb.), ahol a személyes kapcsolat és segítségnyújtás fontosabb az anyagi támogatásnál, és ahol a nagy bürokratikus szervezetek éppen ezt a személyes odafordulást, törődést nem tudják biztosítani.¹¹

*Gershuny*¹² legújabb munkájában egyenesen azt állítja, hogy a *szolgáltatások* növekvő piaci igénybevételének tendenciája — és ezzel a harmadik szektor ezen elemének növekedése — a foglalkoztatáson belül megáll, mert az egyes emberek és családok inkább maguk végzik el a lehető legtöbb szolgáltatási munkát a költségek megtakarítása érdekében. Ezért az „önkiszolgáló” vagy „önmaga számára szolgáltató” társadalom eljövételéről beszél.

A *kiegészítő tevékenységek* témájának igen sok leágazását találhatjuk meg a legújabb szakirodalomban: megnőtt az érdeklődés a háztartások tág értelemben vett termelő tevékenysége iránt,¹³ a jólét mérésének új elméleteit és módszereit dolgozták ki,¹⁴ amelyek a nemzeti jövedelem fogalmat lényegesen kiterjesztik és a lakosság időfelhasználásának adatait messzemenően értékelik. *W. Zapf* a jólét „termelésének” új elméletét vázolta fel, ebben négyfajta tár-

¹⁰ ZAPF, W.: Welfare production: public versus private. Social Indicators Research, 1984. 3. sz. 263—274. p.

¹¹ GROSS, P.: Die Verheissungen der Dienstleistungsgesellschaft. Soziale Befreiung oder Sozialherrschaft? Westdeutscher Verlag, Opladen, 1983. 202 p.; BADURA, B.—WALTZ, M.: Social support and the quality of life following myocardial infarction. Social Indicators Research, 1984. 3. sz. 295—311. p.

¹² GERSHUNY, J.: After industrial society? The emerging self-service economy. MacMillan, London, 1978.

¹³ GLATZER, W.: Haushaltproduktion in der modernen Gesellschaft. Repräsentative Daten zum Lebensstil in der Bundesrepublik. Goethe-Universität Frankfurt und Universität Mannheim. Sfb. 3. Arbeitspapier Nr. 86. 27 p.

¹⁴ JUSTER, F. T.—COURANT, P. N.—DOWN, G. K.: The theory and measurement of well-being; a suggested framework for accounting and analysis; JUSTER, F. T.—LAND, K. C. (szerk.): Social accounting systems. Essays on the state of the art. Academic Press, New York, 1981. 23—94. p.

sadalmi intézmény négyféle javakat állít elő, és pedig: 1. a piac magánjavakat, 2. az állam közjavakat, 3. a társulások, egyesületek, közösségek kollektív javakat, és 4. a háztartások személyes javakat. Rokonságot tart ez a szemlélet „a kicsi az szép” jelszóval is.

Végül a közelmúltban — nem véletlenül elsősorban nyugatnémet szerzőknél — felmerült az a gondolat, hogy a tulajdonon alapuló osztályok és a foglalkozási szerkezetben elfoglalt helyen alapuló felosztás mellett a mai, és még inkább a jövőbeli társadalmakban meg kell különböztetni azokat a rétegeket, amelyek elsősorban társadalmi „juttatásokból” élnek (nyugdíjasok stb.).¹⁵ Az utóbbiak érdekei egyes esetekben ellentétbe kerülhetnek a munkajövedelmekből élők érdekeivel. Elég ha arra a legtöbb fejlett országban — elsősorban az NSZK-ban — már jelentkező vagy a közeljövőben várható problémára utalunk, hogy a nyugdíjkifizetések meghaladják a nyugdíjalapba történő befizetéseket. Így vagy a nyugdíjakat kell csökkenteni, vagy a mai aktív keresők nyugdíjjárulékát kell emelni, hogy a mai nyugdíjak reálértékét fenn lehessen tartani. Hazánkban ugyanez a kérdés, kissé eltérő megfogalmazásban, úgy merül fel, hogy a reálbérek emelése és a nyugdíjak reálértékének megőrzése egymással versenyző alternatívaként fogalmazódik meg a közép távú tervezésben.

A társadalmi szerkezet átalakulása

Ha a felvázolt gazdasági változások alapján a társadalmi szerkezet alakulását próbáljuk előrelátni, akkor az ezredfordulóig két korábbi tendencia folytatódására, a szellemi foglalkozásnak, és különösen az értelmiségiek arányának a korábbinál lassabb növekedésére, valamint a mezőgazdasági ágban foglalkoztatottak arányának további lassú csökkenésére számíthatunk. Valószínűleg megjelenik azonban egy új tendencia is: a nem mezőgazdasági munkássághoz tartozók, elsősorban a szakképzetlen munkások aránya csökkenni kezd. Különösképpen erősen csökken, valószínűleg a nagyipari munkásság. Ezért reálisnak látszik az a társadalmi szerkezet, amelyet a mobilitás alakulására vonatkozó hosszú távú tervezési részkoncepció kidolgozása során tételeztünk fel az ezredforduló körüli évekre:

Az aktív keresők társadalmi helyzete	1980	2000
	tényleges	előrebecsült
	százalék	
Vezető és értelmiségi	8	10
Egyszerű szellemi	23	27
Szakt munkás	23	23
Betanított és segédmunkás	28	23
Mezőgazdasági munkás és termelőszövetkezeti paraszt	16	15
Egyénileg gazdálkodó paraszt	0,5	0,5
Kisiparos, kiskereskedő	1,5	1,5
Összesen	100	100

¹⁵ KOLOSI TAMÁS: Státusz és réteg. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1984. 280 l.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának viszonylag kismértékű csökkenése abból a közelmúltban is megfigyelt tendenciából adódik, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek nem mezőgazdasági tevékenysége — elsősorban a mezőgazdasági termelést kiszolgáló ipari, szállítási és kereskedelmi tevékenysége — növekszik.

Ez az előrebocsátott hosszabb távra már aligha kielégítő, mert 1. a jelenleg használt társadalmi kategóriákat alkalmazza, pedig már a mai társadalmi szerkezetvizsgálatokban is új kategóriákat próbál kidolgozni a szociológia, 2. nem foglalkozik a társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított helyzetének változásával.

Ha a *XXI. század első felére* próbálunk előrelátni, elsősorban az a kérdés merül fel, hogy mit hoz az ipari munkásság csökkenése és a szolgáltatási szektor egyes területein, valamint esetleg bizonyos középfokú szakképzettséget igénylő szellemi munkakörökben dolgozók arányának várható növekedése. Ezek a „klasszikus” munkásosztály és az értelmiség között elhelyezkedő társadalmi rétegek vajon az értelmiség vagy az ipari munkásság felé fognak „húzni”, melyikhez hasonló helyzetben lesznek, melyiknek érdekei érvényesülnek náluk, melyiknek életmódját, gondolkodását fogják átvenni, követni? Feltételezhetjük, hogy ezek az új rétegek — az alacsonyabb beosztású szellemiek és a szolgáltatási területen dolgozó és egyre kevésbé fizikai jellegű munkát végző munkások — egyrészt egymáshoz igen közel állnak, sőt talán összeolvadnak, másrészt hogy a társadalmi szerkezetben közelebb lesznek az ipari munkássághoz, mint a vezető és értelmiségi réteghez.

Annál is inkább feltételezhetjük ezt, mert a technikai fejlődés következtében az iparban is lassan csökkenhet a nagy testi erőfeszítést kívánó és egészségtelen munkakörülményekkel járó munkaterületek aránya. Nagyon valószínű, hogy a mezőgazdasági fizikai réteg és az ipari munkásság közötti már jelenleg is nagyon elmosódott különbség csaknem teljesen eltűnik.

Valószínűnek látszik, hogy a magas iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő értelmiségi réteg, különösen a tudományos, műszaki és közgazdász értelmiség a technikai és gazdasági fejlődés szempontjából kiemelkedő fontosságú szerepkörbe kerül és ennek következtében társadalmi helyzete is tovább javul, így lassan eltávolodik az előbb tárgyalt „közbenso” szellemi és szolgáltatási rétegtől. Az egészség értéke valószínűleg tovább nő, ezért javul az orvos értelmiség helyzete. Egészségen véve tehát várhatóan a jelenleginél is jobban elkülönül és kedvezővé válik az értelmiség helyzete a társadalmi hierarchiában. Kérdés azonban, hogy nem differenciálódik-e az értelmiség, nem alakul-e ki egy privilegizáltabb és egy kevésbé kedvező helyzetű alrétege.

Külön kell megvizsgálni a *vezető réteg* helyzetét. A tudományos és technikai fejlődés várható tendenciái egyrészt várhatóan növelik a vezetők hatalmát, döntési lehetőségeiket, másrészt az autokratikus vezetés, a döntések túlcenzúrázása fékezni fogja a gazdaság és társadalom újítási képességét és ezzel fejlődését. Remélhetjük, hogy az utóbbi hatás lesz az erősebbik, így a vezetés demokratikusabbá válik.

Nagyon nehéz megjósolni, hogy *a kiegészítő gazdaság fejlődése* lényegesen módosítani fogja-e a társadalmi szerkezetet. Az elmúlt években a második gazdaságban való részvétel a nagy tömegeknél az első gazdaságbeli hátrányokat kompenzálta, de csak egy-két százaléknál eredményezte előnyös helyzetek létrejöttét.¹⁶ Emellett legnagyobb részt a főfoglalkozású munkahely mellett, a

¹⁶ HUSZÁR ISTVÁN: A társadalom szerkezetének átalakulásáról. Valóság, 1985. 2. sz.

„szabad időben” foglalkoztak vele (különösen a háztáji és kisegítő gazdálkodással). Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ez a jövőben változni fog, tehát hogy elsősorban a második gazdaságban dolgozó rétegek alakulnak ki, amelyeknek helyzete és érdekei lényegesen eltérnek a többiekétől. A magam részéről azonban ezt nem tartom valószínűnek, inkább arra számítanék, hogy a társadalom minden rétegének tagjai részt fognak venni a kisegítő gazdaságban, amikor arra szükségük van, és ahogyan azt szakképzettségük lehetővé teszi.

A *nyugdíjból élő családok* tagjai már ma is jelentős nagyságú és némileg külön érdekekkel rendelkező réteget alkotnak a társadalomban. Ezért nem látszik indokoltnak őket egyszerűen a korábbi foglalkozásnak megfelelő rétegekbe sorolni. Ugyanakkor a volt szellemi és fizikai foglalkozású nyugdíjasokat egységes rétegeként sem kezelhetjük. A következő évtizedekben ennek a rétegnek aránya tovább nő és külön érdekei valószínűleg még inkább tudatosulnak.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a tudományos és technikai, valamint a gazdasági fejlődés hatására a jövő évszázad első felében a magyar társadalomban a következő nagyobb rétegeket különböztethetjük meg:

1. a potenciálisan megnövekedett hatalmú, de valószínűleg szélesebb körű demokratizmusra támaszkodó vezető réteg;
2. a növekvő létszámú és fontosságú, de belsőleg differenciálódó értelmiség;
3. a csökkenő létszámú hagyományos munkásosztály, amelyben megmarad, talán erősödik is a szakmunkások és szakképzetlenek közötti elválásztóvonal, és amelybe beleolvad a mezőgazdasági réteg,
4. az értelmiség és a munkásság között elhelyezkedő növekvő létszámú és valószínűleg (a végzett munka jellege és szakképzettség szerint) differenciálódó köztes réteg, amely feltehetően az ipari munkásághoz fog közel állni;
5. a nyugdíjas réteg;
6. egy, esetleg csak a második gazdaságban dolgozó réteg.

A társadalmi mobilitás várható irányai

Amikor a *társadalmi mobilitást* előrebecsüljük, meg kell különböztetnünk két világosan eltérő, de némelykor összekevert fogalmat:

- a globális mobilitást, vagyis a társadalmi helyzetet változtatók számát, valamint a különböző osztályok között átlépők számát (például a munkás családból származó értelmiségiek számát);
- a társadalom nyitottságát, vagyis a különböző társadalmi háttérből származók mobilitási esélyeinek különbségeit (például azt, hogy az értelmiségi család gyermekének hányszor akkora esélye van az értelmiségbe jutni, mint a szakmunkás család gyermekének).

Az ezredfordulóig terjedő társadalmi mobilitás előrebecslése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1973-ban megfigyelt úgynevezett kilépési mobilitási arányszámok (például a szakmunkások gyerekei közül az értelmiségbe kerülők aránya) fennmaradhatnak, tehát a társadalom jelenlegi nyitottsága megmaradhat, akkor is, ha a társadalmi szerkezet változása lelassul. Ugyanakkor, egyszerűen annak a következtetésben, hogy a következő nemzedék szülei között több lesz az értelmiségi és általában szellemi foglalkozású és kevesebb a paraszt, bizonyos mobilitás típusok számszerűen csökkennek; mások megnőnek.

1. A munkásságon belül lecsökken a paraszt származásúak aránya, viszont kissé megnő a szellemi családból származóké (elsősorban férfiaké, akik a leg-

előnyösebb szakmákban helyezkednek el), általában nagyobb lesz a többgenerációs munkások száma.

2. A fenti előrebecslés alapján vezető és értelmiségi rétegben megnő a többgenerációs értelmiségiek aránya, lecsökken a parasztszármazásúaké, miközben a munkásszármazásúaké változatlan marad.

3. A mezőgazdasági fizikaiak között megnő a munkásságból átlépők aránya, miközben a mezőgazdaságból az ipari munkásságba átlépők aránya is nő.

Ennek következtében lehetséges, hogy a vezető és értelmiségi réteg némileg eltávolodik a társadalom többi rétegétől, viszont a munkásság és a parasztság egyre inkább összeolvad.

Ez az előrebecslési eljárás nem felel meg, ha hosszabb távra akarunk előretekinteni, mivel a jelenlegi osztály és réteg kategóriákkal dolgozik, és nem számol azzal, hogy egyes rétegek zártabbakká vagy nyitottabbaká válhatnak.

Mivel a vezető és értelmiségi réteg várhatóan a jövőbeni társadalmi szerkezetben is különálló, jól definiálható réteget alkot, az ide irányuló mobilitást viszonylag könnyen vizsgálhatjuk a távolabbi jövőben is. A réteg lényeges számbeli növekedése lehetővé teszi, hogy más rétegek leszármozottai a jövőben is elég nagy számban jussanak ilyen pozícióba. Kérdés azonban, hogy az e rétegbe tartozó családok nem lesznek-e a jelenleginél is nagyobb mértékben képesek arra, hogy előnyös pozíciójukat gyermekeikre átörökítsék. (Az értelmiség önreprodukciója az európai szocialista társadalmakban rövid időszakoktól eltekintve meglehetősen nagy volt, a fizikai rétegekből származók nagy aránya az értelmiségben nem a régi értelmiség deklasszálódásának, hanem az értelmiségi foglalkozásúak nagy számszerű növekedésének következménye volt.) Kívánatos lenne, ha az értelmiségi réteg — az egyetemek és főiskolák — a jövőben is nyitottak maradnának a társadalom más rétegeiből származó rátermett, tehetséges és nagy munkateljesítményre hajlandó fiatalok előtt.

Nehezebb megjósolni, hogy az említett „köztes” réteg megnövekedése hogyan fogja a társadalmi mobilitást befolyásolni. Egyrészt itt tömeges mobilitási lehetőségek nyílhatnak meg a munkások és parasztok számára, másrészt elképzelhető az, és bizonyos külföldi vizsgálatok erre utalnak, hogy a társadalmi rétegek nemek szerinti összetételében már most is látszó tendenciák felerősödnek, az ilyen alsóbb szintű szellemi és szolgáltatási foglalkozásokban elsősorban nők helyezkednek el, így munkás és paraszt férfiak nem fognak ebbe a rétegbe átlépni. Igaz, hogy ugyanezen rétegek leánygyermekéi számára tömeges mobilitás lehetőségei nyílhatnak meg itt. Könnyen lehetséges az is, hogy a nehezebb fizikai munkával járó szakmák magasabb keresetet fognak biztosítani, így a szakmunkások számára nem is lesz vonzó az ilyen irodai és szolgáltatási foglalkozásokba irányuló karrier.

Nincs kizárva, hogy a mezőgazdasági fizikai réteg elkülönülésének megszüntével a szakképzetlen fizikai réteg válik a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű részévé és ezzel összefüggésben megerősödik annak önreprodukciója. Veszélyes tendencia lenne, ha egy ilyen nemzedékről nemzedékre átöröklődő viszonylag hátrányos helyzetű csoport alakulna ki a magyar társadalomban.

Az életmód lehetséges változásai

A gazdasági fejlődés igen optimista perspektíváit előrebecslő futurologiai munkák sokszor az életmód gyökeres átalakulását is jósolták. Kahn és Wiener idézett munkájukban a kétezredik évre egy szabadidőre orientált társadalom

kialakulását várták, amelyben évente 147 munkanap van (négynapos munkahét), így 218 nap marad szabadon művelődésre, szórakozásra, pihenésre. Azt is feltételezték, hogy a munkaképes korú népességnek csak körülbelül a fele fog egész éven át dolgozni, másik fele csak az év egy részében, esetleg csak a második gazdaságban tevékenykedik vagy szándékai ellenére munkanélküli lesz.

Ehhez kapcsolódik az a jóslatuk, hogy az iparosodás és kapitalizálódás idején uralkodó munkaerőcsés, amelyet „protestáns” vagy „puritán etikának” szoktak nevezni, háttérbe szorul és helyére a szabadidő élvezetes eltöltését legfőbb értéknek tekintő hedonisztikus etika lép. *Ingelhart*¹⁷ is ilyen irányú „csendes forradalmat” vélt felfedezni a nyugati társadalmakban. Mások azonban kétségbe vonták azt, hogy az értékeknek ilyen alapvető változásai mennek végbe. *A. Toffler*¹⁸ a tudományos ismeretterjesztés és újságírás elemeit kombináló munkájában viszont azt feltételezte, hogy a technikai környezet és lehetőségek, az életkörülmények és a választható életmód-alternatívák gyors változása sokkolni fogja a fejlett társadalmakat, nem lesznek képesek ezekhez alkalmazkodni, ennek következtében általános érték és norma zavar lép majd fel.

Az ezredfordulóig terjedő előrebecslésben a magyar társadalomban nem várok ilyen mértékű változásokat. Valószínűtlen, hogy a „szabadidő társadalmává” váljunk, inkább arra lehet számítani, hogy a magyar társadalom tagjai az anyagi életkörülmények javítása érdekében továbbra is nagy erőfeszítéseket fognak tenni, változatlanul igen sok időt fognak különféle munkákra fordítani. A főfoglalkozású munkahelyen eltöltött idő rövidülését jelentős részben a kiegészítő munkatevékenységek végzésére fogják felhasználni. Így (remélhetőleg) csak kevéssé csökken a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő, az építési és javítási munkák, a „csinálj magad” jellegű tevékenységek köre és időtartama bővíthet is. Leginkább a háztartási munka, bevásárlás és közlekedés terén lehet időmegtakarításokra számítani, és ezeket talán már nem a televízió nézés idejének növelésére fogják használni (mint 1960–1970-es években), hanem változatosabb kulturális, közösségi és testkultúrás tevékenységek kerülnek előtérbe. Az életmódnak viszonylag kisfokú változását az teszi valószínűvé, hogy az ezredfordulóig az egy főre jutó reáljövedelem nem túlságosan nagy emelkedésére lehet számítani, és azt sem gondolnám, hogy a jelenlegi erősen munkára koncentrált és az anyagi életkörülmények javítására törekvő értékek lényegesen háttérbe szorulnának.

Az ezredforduló után az életmód nagyobb változásai képzelhetőek el az esetleges demográfiai és társadalmi szerkezetváltozások miatt is. Ha a születésszám a jelenlegi alacsony szinten marad, akkor az időskorú népesség aránya igen lényegesen megnő, a fiataloké pedig csökken, ennek következtében ritkábbá válhatnak az ifjúságra jellemző életmód minták (aktívabb kulturális élet, gyakoribb társas szórakozás, testedzés), viszont a társadalom nagyobb részében érvényesül az öregkori életmód.

A társadalmi szerkezet átalakulása következtében szinte teljesen eltűnhet a paraszti életmód, amelynek egyes elemei az évtizedekkel korábbi korszakból, az egyéni gazdálkodó parasztság idejéből öröklődtek a mai társadalomra, sőt csökkenhet a hagyományos munkáseletmód elterjedtsége is. Terjedhet viszont a jelenleg az értelmiség körében megfigyelhető életmód a növekvő köztes réteg-

¹⁷ INGELHART, R.: The silent revolution. Changing values and political styles among western publics. Princeton University Press, Princeton, 1977.

¹⁸ TOFFLER, A.: Future shock. Random House, New York, 1970. 561 p.

ben, a középszintű szellemi foglalkozásúak, szolgáltatási fizikai foglalkozásúak, sőt a szakmunkásság körében is.

Nagy kérdés, hogy a technikai fejlődés nem fog-e lényeges munkanélküliséghez vezetni, amelynek veszélyére a tőkés országokra vonatkozóan végzett elemzések mutattak rá. A magam részéről, legalábbis a magyar társadalmat illetően, kétlem a nagyobb és tartós munkanélküliség kialakulását. Sőt, azt sem hiszem, hogy a munkaidő lényegesen rövidülni fog. Igen nagy mértékben változhatnak viszont a munkakörülmények: erősen elterjedhet a részdíós foglalkoztatás, a rugalmas munkarend, sőt előfordulhat, hogy a foglalkoztatottak jelentős része otthonában végezheti munkáját.

Az otthon megnövekedett szerepe — a hírközlési eszközök fejlődése következtében — mind a szabadidő eltöltése, mind a munkavégzés vonatkozásában felveti a család jövőjének kérdését. *Cseh Szombathy Lászlóval*¹⁹ értenék egyet, aki szerint a család marad a társadalom alapvető intézménye, kiscsoportja, legfeljebb bizonyos változások történnek benne. Az otthontartózkodás lehetőségének növekedése és a lakáshelyzet javulása fokozhatja a családi kapcsolatok jelentőségét.

Ezzel elérkeztünk újra ahhoz a következtetéshez, hogy az életmód jövőbeli alakulása — de végső soron a társadalmi szerkezet és mobilitás változása is — nagymértékben függ a kultúra, az értékek és ezekkel összefüggésben a politikai rendszer változásától (a demokratizálódástól). E változások előrelátása azonban már meghaladja e tanulmány kereteit és célkitűzését.

¹⁹ CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat, 1979. 403 l.